

Rhapsody in Blue:

Българският литературен проект на Америка

Юлия Йорданова

В 1924 г. се изпълнява за първи път *Rhapsody in Blue* на Джордж Гершуин¹. През 1925 г. Атанас Далчев написва своята *Повест* в стихове за българския стопанин, който е заминал за Америка. И това вече е събитие в смисъла на съ-битие, което попада върху гребена на вълната сред атлантическото пространство, за да свърже завинаги българската литература с проекта Америка. И за да я остави да се люшка в безбрежието между двата смисъла на англоезичното *blue* като „син“ и като „тъжен“. Рапсодията на Гершуин е „американска“ още по замисъл в работното си заглавие „*American Rhapsody*“, което авторът по съвет на брат си Ира Гершуин, текстописец на творбите му, променя в „*Rhapsody in Blue*“.² После тя остава „американска“ в един пѐ друг смисъл – като синкаво-меланхолна сянка на „американската мечта“, проникнала със западния вятър и в българската литература, която от края на XIX в. насам не спира да преоткрива „своята“ Америка. Освен това тя е „рапсодия“ не просто в музикалния смисъл на термина, но и по силата на втъканата в нея фолклорна линия на стария юнашки епос, изпълняван от рапсодите за прослава при победите и утеха в пораженията. В симфоничната тъкан на „*Rhapsody in Blue*“ отеква тънкото блусово начало на афроамериканския фолклор или на онези, както казва Теодор Адорно, „робски песни, съчетали жалбата от неосвободеността с нейното угнетено утвърждаване“.³ Тази синьо-тъжна и рапсодно-блусова тенденция заляга и в българския музикално-словесен опит да се доплува до водния мираж на американската суша. Българското белетристично и поетично творчество, българската модерна песен привиждат „своята“ Америка през двойната призма на рапсодното и блусовото като знак за мечтателна посветеност на океанистичния подвиг да се стигнат „краесветовните земи на Америка“.⁴

Далчевото стихотворение *Повест* по думите на Валери Стефанов е „рапсодия на празнотата“,⁵ защото то разказва за човека, който е физически погребан между стените на своя обезлюден дом, но духовно е възкръснал

¹ The New Grove Dictionary of Opera, vol. 2 (E—Lom), NY—L., 1992 – вж. **Gershwin, George** (NY, 1898—1937), 393—395.

² Юзен, Д. Джордж Гершвин. Путь к славе. М., 1989 – вж. VIII гл., 78—89.

³ Адорно, Т. Вечната мода – джазът. – Литературен вестник, 2000/21, 10—11.

⁴ Начева, Г. Литературната колонизация на Южна Америка. Пл., 1997, с. 3.

⁵ Стефанов, В. Америка – назоваване на отсъствието. – В: Атанас Далчев. Критически прочити. С., 2000, с. 147.

за пътешественическият живот сред пустошта на морето в преследване чертата на хоризонта. От една страна, празнотата на бездуховната къща като среда за кухо пребиваване и от друга страна, пустотата на непосетените земи като неизпълненост със себе си заема вътрешното и външното пространство на човешката вселена в тази малка *американска рапсодия на българската литература*. Творбата се оказва емблематична за този двоен план на човешка неосъщественост, който съчетава в парадоксално единство факта на роденост и неизживяност поради липсата на екзистенциално съдържание и смисъл в човешката съдба:

без ни една любов, без ни едно събитие
животът ми безследно отминава.
И сякаш аз не съм живеел никога,
и зла измислица е мойто съществуване!⁶

Липсата на проживян живот е в основата на порива на човека той да го започне отново с пътешествие, заминаването за Америка се открива като радикална алтернатива на стоенето у дома, а „листът пожълтял“ на външната врата с надписа „Стопанинът замина за Америка“ компенсира невъзможността безсъдържателният живот да бъде разказан и безсмыслената история да бъде написана. Стихотворението *Повест* спуска повестта като писмо в бутилка за прекосяващия Атлантика, то е „повест“ единствено за емигриращия дух и предоставя „разказ“ за скиталческото търсене на Америка. *Повест* обещава житейско повествование единствено на пътника, подарява биография на странстващия откривател, който в стайния си живот е могъл да консумира само наследените сказания за отминали животи и безгласно да съзерцава бледите отпечатащи на чужди съществувания:

Отдавна всички книги са прочетени
и всички пътища на спомена са минати,
и ето сякаш сто години
как разговарям само със портретите.⁷

Далчевото стихотворение е „повест“ за едно промечтано пътуване, съвсем не за безсюжетния живот на домашното пребиваване, което не предполага житейската история да се случи. Лирическата творба на Атанас Далчев рисува къщата на живота, вкопана в своята локална неподвижност и неразгърнатост, която го свива обратно в утробата на небитието, ала предвещава картината на пътя, предполага повестта на заминаването и авантюрното събдяване на това да си жив. Далчевата *Повест* разказва не за „заминаването смърт“ (В. Стефанов), а за заминаването раждане, за духовното изсушване от пашкула на житейската неосъщественост.

⁶ Далчев, А. Повест. – В: Стихотворения. Фрагменти, С., 1999, с. 32.

⁷ Пак там.

Лирическият герой на Атанас Далчев, изглежда, е човекът, който не е „заминавал никъде“ и който не излиза „никога от къщи“, заключен в черната крепост на своя дом, скрит под саркофага на затворени прозорци и врати сред мъртвата покъщнина, но който при все това е заминал внезапно и безвъзвратно, оставил имението си да стои безстопанствено и всичките му прегради да зеят навътре, потегляйки в духовно странство към един възроден живот, наречен Америка. В есето си *Америка* френският философ Жан Бодрияр пише, че „човек трябва да възприеме формата на пътешествието, което прави действителна така наречената от Вирильо естетика на изчезването“.⁸ *Заминалият присъстващ* „стопанин“ на Атанас Далчев представя образа на духовно обездомения човек, затрупан в настоящето си от руините на миналото, но пожелал животът му да се просмуква от бъдеще в пейзажите на предстоящото. Този виртуален антропологичен тип в Далчевата поезия на затрупания в историческа покъщнина човек, но при все това останал напълно гол пред въображаемото огледало на самоидентичността си, е антипод на другия антропологичен тип в литературата – на т. нар. от американския писател Хенри Джеймс „завърналия се отсъстващ“ (the restored absentee)⁹, който по примера на стария Одисей може да предприема странство около света, но само за да окръгли целостта на домашната вселена, когато се завърне в нея. Далчевата „естетика на изчезването“ илюстрира „поетиката на невъзможните пътувания“¹⁰ като същностен белег на модерната българска литература, противопоставена на традиционната българска доместицираност в лоното на родното и старото. Скриптурът „Стопанинът замина за Америка“ визира фиктивния живот на една модерна душа, която оставя зад гърба си и зад вратата с надписа „без име“ овехтелия труп на домашния дух-стопан, на изконния обитател на къщата, оглеждан в „прашните портрети“ на предците. Огледалото като портрет на живия човек е вече „празно“, люлеещото се махало на часовника остава като изкуствено „слънце от метал“, защото човекът е потърсил истински живот навън, в просторния дом на мирозданието. „Стаята-Америка“¹¹ по израза на Валери Стефанов събира сложната амбиваленция на пътуването на място, на отчуждеността от собствения Дом, която го преобразува в Къща, на синята тъга и синевата от печал, сбрани в израза „Rhapsody in Blue“, възприет като генеративен модел на Америка в българското художествено мислене.

⁸ Бодрияр, Ж. Америка. С., 1996, с. 36.

⁹ Цитирано по Данова, М. Национализъм, модернизъм, идентичност. Сравнително изследване на две литературни фамилии: Джеймс и Славейкови. С., 2000, с. 108.

¹⁰ Стефанов, В. Цит. съч., с. 137.

¹¹ Стефанов, В. Литература и идентичност – възможна среща в прочита. – В: Участиа Вавилон. Лица, маски и двойници в българската литература. С., 2000, с. 42.

Америка с новия си часови пояс в културно отношение и с различната си ориентация в летоброенето предлага реорганизиране на човешкия живот и нов модус на историята. Френският философ в своето американско есе отбелязва, че „ключът към Европа не е в завършеното J вече минало, а в пародийното и безумно изпреварване, което всъщност се явява Новият свят.“¹² Стенното махало на европейската история затлачено вибрира около точката на неизменност, докато малкият циферблат на Новия свят експедитивно отброява явяванията на все нови и бързи начала. Българският авангардист Гео Милев възкликва в статията си „Против реализма“ от 1919 г.: „Ние сме безнадеждно закъснели!“¹³ като с това само преповтаря комплекса за малоценност у предосвобожденския българин от 1869 г., че „Ний сме в началото на пътят, начертан от Америка, ний вървим страшливо дете тя отиде напред с исполински крачки.“¹⁴ Симптомът на закъсняването се превръща в хронична травма на българското културно самосъзнание, която поражда амбицията за „ускорено развитие“ (Г. Гачев) на българската литература, за интензифициращо писане по модите в Европа и Америка посредством сръчни рецитации на пасажи от известните на Запад модернизми и „пост-изми“ (И. Хасан), става условие за наваксващо актуализиране на културния живот в България, откакто той възобновява политическата си легитимност и историческата си автономия в края на XIX в. А след голямата промяна в Източна Европа в края на XX в. при рухването на Берлинската стена през 1989 г. и отварянето на прохода за трансатлантически пътешествия най-новата българска култура запява на нов глас познатата песен за изоставащото настигане в българско-американския културен крос:

Как ще ги стигнем хамериканците,
ще ги задминем, кога?
Другари, уважаеми дами и господа,
направо се чудя
как е възможно това...¹⁵

В популярната песен на самоиронично вамериканчения български show-man от 90-те години Тодор Колев комплексът по „светлото бъдеще“ на непостигнатата социалистическа утопия за комуналния рай бързо превключва в механизма на старата пуританска утопия на американските колонисти за Божието царство на земята, която по израза на Бодрияр „още в самото си начало се е изживяла като осъществена“.¹⁶ Социалното съревнование между дядо Иван и чичо Сам, между европейския Изток и американския Запад обърква невръстния маратонец на българската култура в спринтовото

¹² Бодрияр, Ж. Цит. съч., 216—217.

¹³ Милев, Г. Против реализма. – В: Слънце, 1919/5, с. 140.

¹⁴ Генович, Г. За възпитанието на жените в Америка. – В: Турция, 1869/41.

¹⁵ Колев, Т. Немам нерви (аудиоалбум). С., 1990 – вж. Песен за американците, № 5.

¹⁶ Бодрияр, Ж. Цит. съч., с. 75.

надпреварване с неизживяната история. Наваксването на пропуснатата дължина в историческата отсечка на петвековното турско потисничество и петдесетгодишната социалистическа власт се превръща в томително подгонване на вятъра, струящ от неведомите източници на бъдното. Защото „историята не може да се навакса“ – казва френският философ на Америка¹⁷. Далечното и светло бъдеще на социалистическата утопия в Тодор-Колевата „Песен за американците“ преминава в далечната и светла земя на „осъществената утопия“¹⁸ в тоя тъжен и син блус, който обгалва с ирония инвентара на патетичните и червени лозунги:

А гледах напред, надалече,
се бях амбицирал дори –
да ги настигна хамериканците...¹⁹

Подразбиращата се в целия текст темпорална утопия на социализма за „напред, надалече“ тук прелива в континенталната утопия за напред-ничава и на-далечна Америка, която обещава комфорта на своя постижим мираж в синьо, провидян като *blue*. Констатацията в края на българската песен за Америка, че „след мъглата – а! Мъгла!“¹⁸, кондензира синьото на тази символична мъгла в тъгата на нейния димен цвят и в съзливото усещане, че „То май ще вали...“ Тук синьото на американската мечта се втечнява в мъката на предусетеното разочарование, че „Ние никога няма да ги настигнем“, както казва сам Бодрияр, защото като големи деца на Стария свят „сме обречени на въображението и на носталгията“²⁰ на идеализмите и историзмите, на всичко онова, което значи Европа. Заминаващият за Америка българин от *Повест-та* през 20-те години и от песента през 90-те години на ХХ в. постъпва като всеки редови европейец, който мечтае да захвърли механичния часовник на историята отвъд борда на времето, за да си купи *high technology* уреда, който отчита само хроноса на бъдещето. Стопанинът, който заминава за Америка, оставя стенния часовник на зациклилото време и „прашните портрети“ като статични образи на традиционното минало, за да открие друг ритъм и нови лица. С петвековното си ориенталско изоставане от голямата история на Запада България се оказва безнадеждно закъсняла не само по отношение на центростремителната френска модерност, но най-вече по отношение на американската „ексецентрична модерност“ (Ж. Бодрияр) и нищо в този стълпен спринт между народите не може да я спаси, освен фантастична и фанатична телепортация направо на американския

¹⁷ Пак там, с. 169.

¹⁸ Пак там, с. 78.

¹⁹ Колев, Т. Цит. съч.

²⁰ Бодрияр, Ж. Цит. съч., с. 167, с. 199.

материк. Далчевото стихотворение за стопанина, заминал за Америка, експлицира за първи път в българската култура „големия литературен мит за спасяващото заминаване“²¹ отвъд лимеса на възможното. Далчевското пътуване за Америка се оказва неосъществено, сянката под стрехите на бащината къща се оказва пределен хоризонт за мечтателните попълзновения към големия свят. Самоироничните стихове от краткия и мъглив блус на Тодор Колев за това „Как ще ги стигнем хамериканците, / ще ги задминем, кога?“ потъват с всичко остнало в *синята и тъжна раясодия на българската литература за Америка*.

„Пътници през океана“ от 1939 г. е разказът, който прожектира в литературния салон на България утопичната „повест“ на странстващия стопанин. Трансатлантическите пътешественици на Матвей Вълев заменят керемиденочервения покрив на фамилната обител за безстопанствената синева на американските небеса. Авторът представя копнежното лутане и безутешното скитане на българския емигрант между родното и чуждото, между битовия уют и пътническата романатика, като проектира образа му в тройното огледало на художествения персонаж от този разказ. Тримата герои на Матвей Вълев са единствените в българската художествена литература от ХХ в., успели да се покачат на пътнически кораб за обратно завръщане в България след безславната одисея на своята американска емиграция – все още живи и здрави, изпили носталгичния алкохол, изписали любовните си писма от Америка и приседнали на кърмилната палуба, за да изпълнят прощалния ритуал на сбогуване със страната на мечтите. Скупчени около чайника с южноамериканската напитка матй, те разиграват патриотичната трагикомедия на завръщането, при която скитническото колебание между бляна и носталгията добива истински драматургичен образ. От една страна е застанал ентузиазираният емигрант Филип, който е родом от балканските градчета, люлка на българската възрожденска модерност, и който само временно напуска Аржентина – страната на петролните извори и кланниците; от друга страна стои пламенният патриот Недю, селянин от Русенско, провинциален маргинал от традиционните краища на България, който безвъзвратно напуска Уругвай – „тази Белгия на Южна Америка“²²; а по средата седи разположен на детско столче замечаният носталгик, беден столичен интелегент, който напуска Бразилия, този „просторен свят на фермери, ковбой, ловци, на много природа и много живот“²³, за да сравни изкусителната екзотика на чуждото с обичайния уют на своето. Тримата емигранти на Вълев проиграват съответните възможности на американската мечта по български, като представят образа на *заминалия присъстващ* в трикратното отражение на *завръщащия се*. Тримата пътници през океана поглъщат амброзията на своя американски блян с горещата напитка мате, която в семплия им емигрантски

²¹ Стефанов, В. Атанас Далчев. Хроносна болест. – В: Творбата – безкраен диалог. С., 1992, с. 125.

²² Вълев, М. Пътници през океана. – В: Пътници. С., 1939, с. 47.

²³ Пак там, с. 46.

обред се превръща в символ на Южна Америка и съответно на вкуса или невъзприемчивостта на пътуващия българин към нея: българският аржентинец, който ще се завърне в Америка оженен за българска девойка, постоянно предлага „да пием по още едно матй“, уругвайският русенец, който ще се посади обратно и безвъзвратно на миндера вкъщи, категорично отказва да консумира това нещо с обяснението „аз пия само български чай от липа“, а раздвоеният скитник през Атлантика, който не знае коя е права и коя обратна посока, поема „няколко глътки от гъстата полугорчива течност“.²⁴ Изкушеният, но незаразен от модерност русенски селянин на Матвей Вълев, бърза „към дома [...] час по-скоро да се върне в родното си село, да седне на своя пруст, да яде сготвена от майка му храна“²⁵ и с това да реставрира традиционната битова хармония на своя отминал живот. Той се опитва да събере изтърваната нишка на пътя в кълбото на затворения патриархален бит, да огъне отсечката на пътя в кръга на домашното пространство, да срещне избягалото тяло с всадения в родното дух, да помири мечтата и спомена. Другият младеж от подбалканските градчета „В портфейла си носеше двоен билет – за отиване и за връщане“,²⁶ с който да отведе бъдещата си невеста в новото американско Отечество, пренасяйки през Атлантическия океан новия ковчег на своята родова и културна памет. Затворените бракове на българските емигранти в Америка са скромни опити на изчезващите българи за фиктивна репродукция на българския традиционен бит в страната на мечтите и чужденците, те са плах опит за присаждане на семка от ореховото дърво на миналото в обширната савана на американското бъдеще. Историческата присадка на българския корен в безстопанствения „чернозем“ на американската утопия идва да покаже невъзможността на българския клонинг в чужбина и да разкрие споеността на българската социална „клетка“ с питателната тъкан на родното, пренасяно като шепа пръст на чужда земя.

Дали изменнически завръщаш се в родината, или пък родолюбив невъзвращенец, българският литературен емигрант в Америка остава твърд прототип на *заминалия присъстващ* стопанин, който, ако не намира гроба в своя дом, отправя безсмъртната си душа към лоното на своите първи мечти. Носталгията по България завършва бляна по Америка с предсъртната притома на вечния пътник. В поетичните *Цумати* на Божидар Божилов от 1976 г. се казва следното:

Започнатото – свършва. Няма как.
Ношта последна по звездите тропа,
събужда снежния нюйоркски мрак.
Стопанинът заминал за Европа.

[...]

²⁴ Пак там, с. 47.

²⁵ Пак там.

²⁶ Пак там, с. 46.

Да си отиваме отвред така,
спокойно, тихо, светло, без истерика!
Дали не шепне тази нощ с тъга:
„Стопанинът заминал от Америка...”²⁷

Поднебесният свят на Америка с потропващите звезди, сред които една предстои да се отрони, полита обратно към навеса на къщата, към черния покров на стаята, за да замре в стъписания диск на часовниковото махало. Агонизиращият самотник на Атанас Далчев от *Повест* заминава за Америка, за да проживее своя истински живот, избягвайки преждевременната социална смърт в света на чуждото минало, а заминалият от Америка лирически герой на Божидар Божилов се завръща в къщата на детските мечти за вечен покой след мигновеното шоу на колела по пътищата на Америка. *Цитатът* на Божилов от *Повестта* на Далчев е последен акорд в тази по начало *реквиемна рапсодия на българската литература за Америка*.

²⁷ Божилов, Б. Цитати. – В: Американска тетрадка на... С., 1976, с. 65.